

TA'LIM TIZIMIDA PSIXOLOGIK ZO'RIQISH HOLATLARINI OLDINI OLISHNING DOLZARB MASALALARI

Usarova Shaxlo Xo'jamberdi qizi
Samarqandi viloyat Ishtixon tumani
52-maktab amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim tizimida uchraydigan psixologik zo'riqish holatlari, ularning kelib chiqish sabablari va ta'lim jarayoniga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilar, pedagoglar va ta'lim muassasalari xodimlarida psixologik zo'riqishning oldini olishning zamonaviy usullari hamda psixologik profilaktika masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: psixologik zo'riqish, stress, ruhiy salomatlik, ta'lim tizimi, o'quvchi, pedagog, emotsional charchash, psixologik profilaktika, psixologik xizmat, moslashuv.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri ta'lim jarayoni ishtirokchilarining ruhiy salomatligini saqlash va mustahkamlashdan iboratdir. Ta'lim muassasalarida o'quvchilar, pedagoglar va ota-onalar turli psixologik yuklamalar hamda emotsional bosimlarga duch kelishlari mumkin. Ushbu holatlar o'z vaqtida bartaraf etilmasa, psixologik zo'riqishning kuchayishiga va ta'lim samaradorligining pasayishiga olib keladi. Psixologik zo'riqish insonning ichki imkoniyatlari bilan tashqi talablar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasida yuzaga keladigan ruhiy holatdir. Ta'lim tizimida bu holat ko'pincha o'quv yuklamasining ortishi, yuqori natijalarga erishish talabi, imtihonlar, vaqt tanqisligi va turli ijtimoiy muammolar bilan bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. O'quvchilarda psixologik zo'riqishning asosiy sabablaridan biri o'quv faoliyati bilan bog'liq bosimlardir. Nazorat ishlari, imtihonlar, ota-onalar va pedagoglarning yuqori talablari ayrim o'quvchilarda xavotirlanish va stress holatlarini keltirib chiqaradi. Natijada diqqatning pasayishi, charchoq, o'qishga qiziqishning susayishi va emotsional beqarorlik yuzaga kelishi mumkin.

Pedagoglarda esa psixologik zo'riqish ko'pincha ortiqcha ish yuklamasi, hujjatlar bilan ishlash, mas'uliyatning yuqoriligi va vaqt tanqisligi bilan bog'liq bo'ladi. Uzoq davom etuvchi zo'riqish emotsional charchash sindromi, kasbiy motivatsiyaning pasayishi va ish faoliyati samaradorligining kamayishiga olib kelishi mumkin.

Ta'lim tizimida psixologik zo'riqishning oldini olishda psixologik xizmat muhim o'rin tutadi. Maktab va ta'lim muassasalari psixologlari tomonidan muntazam diagnostika, monitoring va profilaktik tadbirlar tashkil etilishi ruhiy muammolarni erta aniqlash imkonini beradi. Psixologik treninglar va maslahatlar esa stressga bardoshlilikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Psixologik zo'riqishni kamaytirishda sog'lom psixologik muhit yaratish ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar va pedagoglar o'rtasidagi o'zaro hurmat, qo'llab-quvvatlash va samimiy munosabatlar emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Sog'lom jamoa muhiti stress omillarining salbiy ta'sirini kamaytirishga yordam beradi.

Shuningdek, vaqtni samarali boshqarish, dam olish va mehnat faoliyati o'rtasidagi muvozanatni saqlash, sport va ijodiy mashg'ulotlar bilan shug'ullanish psixologik zo'riqishning oldini olishning samarali vositalari hisoblanadi. Relaksatsiya mashqlari, autogen treninglar va nafas olish texnikalari ham ruhiy holatni barqarorlashtirishga yordam beradi. Ota-onalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish ham psixologik profilaktikaning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ota-onalarning farzandlariga nisbatan haddan tashqari bosim o'tkazmasligi, ularni qo'llab-quvvatlashi va hissiy ehtiyojlariga e'tibor qaratishi o'quvchilarning ruhiy salomatligini saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Psixoemotsional holatlarning inson psixik va tibbiy salomatligiga salbiy ta'sirlarini kamaytirish va buning oldini olish choralarini ishlab chiqish va hayotga keng tatbiq etish masalasini ko'ndalang qo'ymoqda. Inson hayotida yuzga keluvchi psixoemotsional holatlar ichida stressing o'rni o'zgachadir. Ko'plab insonlar boshidan kechirayotgan doimiy stressga, oilaviy, ishtonadagi muammolar, shuningdek, hayotning iqtisodiy muammolari bilan ham bog'liqligini taxmin qilish mumkin. Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan bu stress omillari mikroijtimoiy stressorlar asosida rivojlanib kelmoqda. Stress -so'zi inglizcha so'zdan kelib chiqib - "zoriqish", "keskinlik", "bosim" -ma'nolarni bildiradi. Stress tushunchasini birinchi bo'lib Kanadalik fiziolog Gans Selye fanga olib kirgan.

U stressing shaxs faoliyatiga ijobiy va salbiy ta'sirlarini va stress vaziyatida moslashuv(adaptatsiya) jarayonlarini tadqiq etgan. G.Selye stressga sabab bo'luvchi omillarni - stressorlar nomi ostida birlashtirgan. Stress bu kishining turli stressorlar ta'siri natijasida haddan tashqari zo'riqish holatidir. Ushbu stressorlar turli xil fiziologik (jismoniy zo'riqish, og'riq, turli patalogik jarayonlar, fiziologik buzilishlar) va psixik (hissiy zarbalar, bezovtalik, ziddiyatlar, qo'rquv) stressorlar bo'lishi mumkin. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib emotsional holatlarning psixologik, fiziologik, tibbiy ta'sirlarini o'rganish amalga oshirila boshlandi. Jumladan stress holatining psixologik jihatlarini o'rganish ko'plab tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'ldi. Bu borada V.Yu. Shcherbatyx, A.O.Proxorov, B.G.Ananev, K.K.Plantov, F.Y.Vasilyuk kabi olimlar stressning psixologik jihatlarini tadqiq etganlar. Stressning

kichik miqdori foydali ekanligi, bu shaxs faollanishi uchun muhim turtki bo'lishi ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra tasdiqlangan. Bunday stress inson uchun foydali stresslar – eustress deb nomlanadi.

Zero, ko'p miqdordagi, ta'siri kuchli, uzoq vaqt davom etuvchi omillar insonda distress holatini yuzaga keltiradi. Distress holati esa insonning psixik va tibbiy salomatligiga salbiy ta'sir qiladi, shaxs faoliyatida sezilarli o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Xususan, yuzaga kelgan distress holati o'zining bir qancha alomatlari bilan namoyon bo'ladi. Zero, shaxsning intellektual faoliyatida bir qancha o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Bu holatda: diqqat jamlanishining qiyinlashuvi, e'tiborni muhim narsaga jalb qila olmaslik, fikrlar tarqoqligi va bu esa o'z navbatida qaror qabul qilishning qiyinlashuviga, natijada ish ko'lamiga, shaxs faoliyati unumdorligining keskin pastlashuviga sabab bo'ladi. Bundan tashqari distress holati xotira jarayonlariga ham o'zining salbiy ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi, natijada esda saqlash, saqlangan ma'lumotni qayta esga tushirishning qiyinlashuviga olib keladi. Distress holati insonning psixik muvozanatini buzibgina qolmasdan uning tibbiy ta'sirlari fiziologik tizimlarda ham sezilarli alomatlari bilan namoyon bo'ladi.

Stress vaziyatida organizmning yurak-qon tomir, nerv, hazm, nafas, endokrin kabi tizimlarida bir qancha o'zgarishlar kuzatiladi. Bu holat: -qon bosimining ortib ketishigipertoniya; -yurak urishining tezlashuvi- taxikardiya; -hazm traktidagi o'zgarishlar: ishtaxasizlik-anoreksiya, oshqozon-ichak sekretsiasining buzulishi; -nafas harakatlaridagi o'zgarishlar; -asabiy odatlar (qo'llar titrashi, qaltirash, ko'z, qovoqlar uchishi, barmoqlarni qirsillatish); -yomon uyqu bo'lishi kabilar kuzatiladi. Stressli vaziyatga sabab bo'luvchi omillarni va stress holatiga talabalarning munosabatini aniqlash maqsadida psixodiagnostika so'rovnoma (A.O.Proxorov metodikasi) o'tkazdik. Ushbu metodika yuzasidan psixodiagnostika jarayoniga Andijon davlat tibbiyot institutining 30 nafar talabalari jalb qilindi. Keyingi yuqori o'rinlarda talabalarda xavotirlanish hissining yuqoriligi aniqlanmoqda. Bu esa talabalardagi xavotirlanish hissini kamaytirish uchun ular bilan maxsus treninglar tashkil etish, motivlashtirish, psixoprofilaktik usullarni qo'llash kerakligini talab qiladi. Keyingi o'rinlarda talabalarning o'zlaridagi zararli odatlar va ular bilan kurashish jarayonidagi qiyinchiliklar ko'rsatilmoqda. Bu o'rinda ularga zararli odatlarning salbiy ta'sirlarni va ularning oqibatlarini ko'rsatib berish, zararli odatlarga bo'lgan kurashda kishining ruhiy holati va psixokorreksion usullarni qo'llash muhimdir. Keltirib o'tilgan stressing salbiy ta'sirlari, aniqlangan diagnostik tahlillar stress moyillikni prognoz qilish, psixodiagnostikasini amalga oshirish va olingan natija va prognoz bo'yicha korreksion va profilaktik ishlarni ishlab chiqish, amalga oshirish muhim ekanligini ta'kidlaydi. Uzoq muddat davom etuvchi ekstremal holatlar, distressning organizmga ta'sirlari natijasida o'zida antistress kayfiyatini olmagan

insonlarda turli fiziologik tizimlarida salbiy o'zgarishlarni, kasalliklarni chaqirishi o'z tasdig'ini topgan.

Distressning salbiy oqibatlari: -yurak –qon tomir kasalliklari; -nerv tizimi kasalliklari; -hazm tizimidagi kasalliklar va b. Psixodiagnostik tahlil natijalari psixokorreksion va psixoterapevtik ishlarni tashkil etish zaruratini yuzaga keltiradi, aks holatlarda jiddiy kasalliklarga duch kelish tabiiy. Bunday holatlarga tushishi mumkin bo'lgan shaxslar sonini bilish va ular bilan profilaktikani ham tashkil etish muhim. Stress psixologiyasi va psixofiziologiyasi ustida ko'p ilmiy izlanishlar olib borgan olim Y.V.Shcherbatyx o'zining ilmiy asarlarida shaxsning stressga bo'lgan munosabatini, stress holatiga chidamliligini (labilligini), moyilligini, stress vaziyatida o'zini o'zi boshqara olish darajasini aniqlashning qator usullarini keltirib o'tadi. Jumladan : -birxil stress omillaridan foydalanish, bu o'z navbatida shaxsda stress jarayonining kechish tarzini va bu vaziyatga shaxsning chidamlilik darajasini prognoz qilish imkonini beradi;

-laboratoriya sharoitida o'lchangan sinov stressorlaridan foydalanish (stimullar bilan ta'sirlashga asoslangan); Stress holatlarini reaksiyalarini prognoz qilish, tog'ri diagnostikasini amalga oshirish katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Diagnostik tahlillarda psixoemotsional, ekstremal vaziyatlarda o'z boshqaruvini yo'qotishi, psixik, fiziologik buzilishlar bo'lishi mumkin bo'lgan shaxslarni oldindan aniqlash mumkin bo'ladi. Bu esa ham tibbiy, ham psixik tomondan buzilishlarni oldini olish-profilaktikasini amalga oshirish imkonini beradi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, distressni davolash uchun alohida dorilar mavjud emas, lekin bunda bizga jismoniy harakatlar yordam beradi, ayniqsa sport bilan shug'ullanish, yaqin qarindoshlar bilan uchrashuvlar, dildan suhbatlashish, yoqtirgan badiiy filmlarni tomosha qilish, teatr va sayoxatlarga borish ham tavsiya etiladi. O'zo'zini boshqa ishlarga jalb e'tish, o'ziga vaqt ajratish, turli nohushliklar va muammolarni esdan chiqarish, ovqatlanish tartibiga rioya qilish kabilar, kishini har qanday salbiy stress ta'sirlaridan saqlaydi. Samarqand viloyati Ishtixon tumani 52-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotchi psixologi tomonidan o'quvchilar va pedagog xodimlar o'rtasida ruhiy zo'riqishlarning oldini olish hamda emotsional holatni yaxshilash maqsadida psixologik mashg'ulot tashkil etildi. Mashg'ulot davomida ishtirokchilar bilan relaksatsiya mashqlari, stressni boshqarish usullari, ijobiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan treninglar va psixologik o'yinlar o'tkazildi. Tadbir jarayonida qatnashchilarga ruhiy salomatlikni asrash, kundalik hayotda uchraydigan zo'riqishlarni yengib o'tish hamda hissiy barqarorlikni mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar berildi. Mashg'ulot ishtirokchilarda ko'tarinki kayfiyat uyg'otib, ularning psixologik farovonligini oshirishga xizmat qildi.

XULOSA

Ta'lim tizimida psixologik zo'riqish holatlarini oldini olish o'quvchilar va pedagoglarning ruhiy salomatligini ta'minlashning muhim shartlaridan biridir. Psixologik profilaktika, sog'lom psixologik muhit yaratish, stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish va psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish orqali zo'riqish holatlarining salbiy oqibatlarini kamaytirish mumkin. Bu esa ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimova V.M. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2018.
3. Davletshin M.G. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2020.
4. Shoumarov G'.B. Psixologik maslahat asoslari. – Toshkent, 2019.
5. Nishonova Z.T. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2018.
6. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
7. Selye H. Stress without Distress. – New York, 1974.